

DE LA PEȘTIȘORUL DE AUR LA PEȘTELE DIN „EPOCA DE AUR”

O POSIBILĂ FORMĂ DE MEDIERE ÎNTRE GENERAȚII

Ioan Iațcuⁱ

Abstract:

The glass fish topic aims to bring to the fore a subject treated today with mockery, categorized as a kitsch of the past - on the grounds that it was produced in series – although there are not enough arguments to be classified as a symbol of the period communists.

The ichthyofrom motif modeled in glass paste has its origins in the eastern Mediterranean area. Among the most important discoveries in northern Europe mention should be made of the one at Czarnkówek (Poland). During the archaeological excavations, a glass fish was found in the grave of a young woman, dated to the 2nd – 3rd centuries BC. Starting from this discovery, in a sociological study, historian Małgorzata Litwinowicz referred to the various fish collections of glass made in Poland in important specialized factories during the 1970s-80s (Krosno, Dąbrowa Górnicza, Żąbkowice).

On the territory of Romania, glass fish were produced in factories in the west and center of the country, but also in the north, in Dorohoi (Botoșani county). The purchase of the glass fish was a gesture with deep bourgeois connotations, since the fashion of buying decorative objects, in large numbers and of no particular value, has its origin in the 19th century. But criticisms did not take long to appear, they were reflected especially in the written press from the period 1963-1984.

ⁱ Muzeograf, Muzeul de Istorie a Moldovei, Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași

The theme is actually a plea for trying to recover and preserve, as much as possible, such objects, considering that they are no longer manufactured in Romania. The development of "storytelling" in the museum environment could start from the well-known story "The Goldfish". Reading such a story for the younger generations will enable the transition to understanding past decades through these glass artefacts with their almost infinite polychrome variety. Moreover, the proposed topic is addressable to all age groups.

Keywords:

glassfish, goldfish, glassmaking factories, archaeological finds, grave finds, storytelling, communist epoch, memories

Primele contacte cu produsele unei fabrici de sticlă s-au petrecut în 1998, când am avut șansa să particip, alături de mai mulți tineri plasticieni, la o tabără de creație având ca temă principală pictura pe porțelan. Preț de o săptămână, organizatorii de la acea vreme, Societatea „Expo Art” din Botoșani, ne-au facilitat experimentarea unor tehnici specifice, inedite pentru noi la acea vreme, în atelierul fabricii „Stipo” Dorohoi (județul Botoșani). Acolo, dar și la alte ateliere de sticlărie private din oraș, cum a fost cel al artistului sticlar Ioan Nemțoi, am avut posibilitatea de a observa procesul de fabricare a diferitelor piese de sticlă. La plecarea din micul atelier al consacratului artist dorohoian, fiecare a luat cu sine mici suveniruri primite de la echipa sa de sticlari, cea care, la gura cuptorului, prin mânuirea cu precizie a pastei incandescente ne-a modelat pe loc mici figurine de sticlă sub formă de căluți, păsări acvatice etc.

*

Tema de față își propune să aducă în prim-plan un subiect astăzi tratat în batjocură, catalogat drept un *kitsch* al timpurilor trecute – pe considerentul că se producea în serie –, iar atunci când nu există suficiente argumente să fie clasificat drept un simbol al perioadei comuniste. Este vorba despre peștele de sticlă.

Istoria aparției sticlei coboară în Mesopotamia mileniului al II-lea a. Chr., când este atestată – pe baza unei tăblițe descoperită la Tell Umar pe Tigru –

producerea ei de către artizani specializați¹. Vase de sticlă ichtiomorfe descoperim în Egiptul faraonilor. Un astfel de recipient a fost scos la lumină în timpul unor săpături de la El-Amarna și aparține perioadei istorice corespunzând dinastiei a XVIII-a (1550/1549–1292 a. Chr.). Piesa se păstrează la British Museum din Londra² (Fig. 1).

Fig. 1. Vas de sticlă descoperit la El-Amarna
(apud https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA55193)

¹ Boțan, Sever-Petru: „Vase de sticlă în spațiul dintre Carpați și Prut (secolele II a. Chr. – II p. Chr.)/ Glass Vessels between the Carpathian Mountains and the Pruth River (2nd Century BC–2nd Century AD)”, în *Pontica et Mediterranea*, IV, Mega Publishing House, Cluj-Napoca, 2015, p. 29, nota 127.

² https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA55193 (accesat la 5 decembrie 2023).

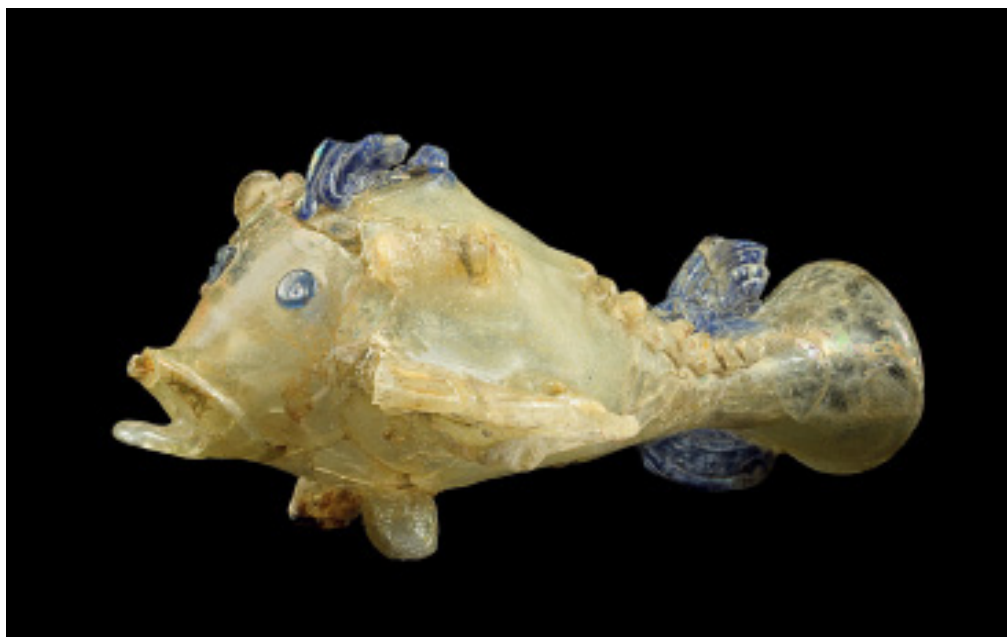

Fig. 2. Vas de sticlă descoperit în Begram (Afganistan)
(apud R. Mairs, *Glassware from Roman Egypt at Begram...*)

Aceste tipuri de vase de sticlă au fost produse în timpul epocii elenistice, pentru a atinge apogeul în perioada romană. Un pește de sticlă destinat păstrării parfumurilor se află în Corning Museum of Glass, Corning (New York), fiind produsul unui atelier din estul Mediteranei³.

Pești de sticlă au ajuns până în Orientul Mijlociu, ca importuri romane, așa cum este un vas de acest tip descoperit în Begram (Afganistan) (secolul I p. Chr.)⁴ (Fig. 2). De la sfârșitul secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea p. Chr. provine celebrul „Konchilienbecher” descoperit într-un *coemetrion* din Trier, pe suprafața căruia sunt redați în altorelief pești în asociere cu cochilii⁵.

Însă cea mai spectaculoasă piesă de proveniență romană descoperită în *barbaricum*, deci apropiată de spațiul nostru, este cea de la Czarnków (Polonia). Cu

³<https://www.cmog.org/artwork/fish-2> (accesat la 6 decembrie 2023).

⁴ Mairs, Rachel: „Glassware from Roman Egypt at Begram (Afghanistan) and the Red Sea trade”, în *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan*, 18, 2012, p. 7, nota 3.

⁵<https://ancientglass.wordpress.com/2018/10/10/roman-glass-fish-ornament/> (accesat la 5 decembrie 2023).

prilejul săpăturilor arheologice, în mormântul unei tinere a fost un pește din sticlă. Descoperirea funerară a fost datată în secolele II-III p. Chr.⁶ (Fig. 3). Piesa se află în Muzeul din Leborg, fiind inclusă în expoziția permanentă. Plecând de la această descoperire, într-un studiu cu caracter sociologic, istoricul Małgorzata Litwinowicz făcea referire la diversele colecții de pești de sticlă realizați în importante fabrici de profil din Polonia anilor '70-'80 (Krosno, Dąbrowa Górnicza, Ząbkowice)⁷.

Fig. 3. Pește de sticlă descoperit la Czarnkówek (Polonia)
(apud Andrzejowski, Jacek; Krzysiak, Agnieszka; Schuster, Jan; op. cit., fig. 9)

⁶ Andrzejowski, Jacek; Krzysiak, Agnieszka; Schuster, Jan: „Dzień, w którym wypłynęła ryba/ The day the fish came out”, în Andrzejowski, Jacek; Pruska, Mariola; Schuster, Jan (eds.), *Z głębin czasu. Opowieść o pewnej rybie/ From the Depth of Time. A Tale About a Fish*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Popularis, Tom. 2, Muzeum w Łęborgu, Łęborg-Łódź-Schleswig-Wrszawa, 2021, p. 11-24.

⁷ Litwinowicz, Małgorzata: „Pod skrzydłem, pod płetwą. O szklanej rybie/ Beneath a Wing, Beneath a Fin. The Glass Fish”, în Andrzejowski, Jacek; Pruska, Mariola; J. Schuster, Jan (eds.), *op. cit.*, p. 91-93, Fig. 91-92.

Fig. 4. Pește de sticlă descoperit la Czarnków (Polonia)
(apud Litwinowicz, Małgorzata, *op. cit.*, fig. 91)

În acest material ne propunem o mică radiografie a apariției și dezvoltării acestui motiv al artei de masă, produs de către meșterii sticlari români, făcând apel la presa scrisă.

Una dintre primele informații aparține scriitorului și jurnalistului Ion Arieșanu (1930-2019), iar titlul este unul sugestiv: *Peștele de sticlă*. În 1963, scriitorul ardelean face o călătorie la fabrica de sticlă de la Tomești, situată nu departe de Făget (județul Timiș), unde ia contact cu condițiile de muncă ale sticlarilor, dar și cu avatarurile respectivului centru industrial. Iată pasajul în care el face referire la faptul că în această fabrică se produceau astfel de pești de sticlă, cărora meșterii sticlari le acordau o importanță deosebită.

Aspectul reiese din spusele și gesturile maestrului Gheorghe Stanemir, un veteran al respectivului centru de sticlărie și principalul interlocutor al jurnalistului:

„(...) nu peste mult, zicea tovarășul director Coroi, vom face si noi sticlărie fină... Știi, noi ăștia cîțiva, mai bătrîni, care am rămas mai departe, după pensionat, în fabrică, Schom Wenzl, cel mai bun si mai bătrîn suflător, cu 10 copii din care 7 lucrează la noi, în fabrică, Krump Albert, maistru la pictură și eu, ne confundăm, ca să zic și eu așa, cu fabrica. Cînd mă gîndesc la sticlele de lampă de acum treizeci—patruzeci de ani, singurul produs, pînă la acele 280 de sortimente pe care le scoatem noi. Servicii fine, pahare cu picior, vase cizelate, bomboniere cu rubin, pictate în cele mai neînchipuite desene, gravate cu dibăcia gravurilor noștri, cînd mă gîndesc la noi, unde am ajuns noi, sticlarii, unde au ajuns tinerii ăștia suflători, pe care-i vezi cum se mișcă aici, că 80 la sută sînt tineri, care au învățat de la mine să facă și primul picior de pahar și prima vază fină și primul pește de sticlă colorată, atunci inima mi se umflă... Cum spun scriitorii că se umflă inima ?..

Nu știu, depinde de ce te gîndești dumneata...

Uite, eu zic, fiindcă așa am citit și așa simt și eu, că inima se umflă ca o pînză pe care o bate vîntul, și care mișcă barca, o mută din loc, de colo- colo. E bine spus ?

Destul de bine.

Iar acest pește de sticlă pe care ți-l dau eu duminică amintire cu ce aș putea să-l compar ?

Cu nimic. El spune destul despre suflătorii sticlari fără să mai avem nevoie și de o comparație.

Ai, ai, voi, scriitorii ăștia...

(...) Am primit de la bătrînul maistru Stanemir un pește miniatural de sticlă. E transparent, are culoarea zahărului ars, ca a cocoșeilor pe care îi sugream în copilărie în târguri, și cum privesc acum la el, la gura lui deschisă, avidă să înghită apa, la aripioarele sale încremenite, gata de un zbor subacvatic, la întreaga lui întărire de bibelou mort, deodată îmi revine înaintea tot ce se leagă de nașterea obscură a acestui pește din sticlă. Revăd cuptoarele cu guri incandescente în pîntecul căroră, colcăie sticla aprinsă, lichidă, revăd suflătorii cu torsurile goale, cu fețele încinse, mînuind bețele de suflat prin aer ca pe niște baghete magice, gravorii tăcuți de la polizoare, pictorii aplecați peste culorile vii și toți ceilalți oameni care dau suflu din suflul lor sticlei, transformînd-o dintr-un banal siliciu în opere de artă, în care transparența și sunetul devin atributele cele mai de preț. Toate acestea îmi revin înaintea cu o limpezime, să zic, de cristal și peștele acesta obscur, cu ochii negri ca două grăunțe de huilă,

*îmi devine pe dată un obiect de preț, un fel de pusculiță transparentă în care am pus la păstrare câteva amintiri*⁸.

Totuși, iată cum este perceput acest artefact al timpului de către jurnaliștii din Timișoara, atunci când aceștia fac referire la produsele de sticlă ce se expuneau în galeriile Magazinului „Bega” din central orașului, complex comercial inaugurat în 1973:

*„Despre vitrine, frumoasele vitrine ale orașului, s-a mai scris la această rubrică. De această dată, nu ne face deloc plăcere să semnalăm o vitrină urâtă, prin ceea ce ea este dar și prin ceea ce presupune și recomandă: este vorba despre una dintre vitrinele magazinului «Bega», în care sunt așezați zeci de pești din sticlă pe câte n-am mai vrea să-i mai vedem în niciun magazin, cu atât mai mult într-o vitrină. Și asta în situația în care raionul de sticlărie al magazinului este ticsit de articole de bun simț*⁹.

Intervenția vitrinierilor nu a întârziat să apară, iar afectul este anunțat în presă cu mare zgomot:

*„Operativitate: Au dispărut peștii de sticlă din vitrina Magazinului BEGA: e mai puțin important dacă schimbarea s-a produs în urma notei noastre – deci, felicitări pentru operativitate*¹⁰.

De asemenea, peștele din sticlă apare și în presa din capitala țării. De data aceasta, opiniile vin din Ardeal, fiind publicate în paginile „României libere”. La rubrica 17147, coordonată de Marius Georgescu, găsim următorul text trimis de un corespondent din Târgu-Mureș, pe nume Ion Avram. Titlul materialului este unul foarte simplu – *Pești de sticlă*:

„– Cine le-o fi dat ideea asta cu peștii nu știu, dar vă rog să mă credeți că nu a fost deloc inspirat. Pești negri, violeți, albaștri, albi, galbeni, cafenii, cu picățele, dar ce vorbesc eu, sunt de toate culorile și dimensiunile.

– În ce acvariu ați spus? Niciun acvariu; cine a mai pomenit până acum asemenea pești. Cei de care vorbesc eu sunt de sticlă și-i puteți întâlni în unitățile comerciale ale cooperăției de consum din județul Mureș, în magazinul din piața cartierului 7 Noiembrie. Sunt aici mii de exemplare cu forme care de care mai ciudate. Vreo 200 sunt numai în vitrină. În magazin nu găsești altceva decât pești de sticlă.

– Or fi având desfacere mare...

⁸ *Scrisul bănățean*, anul XIV (111), nr. 7, iulie 1963, pp. 66-73.

⁹ *Orizont*, Serie Nouă, anul XXVI, nr. 27 (383), 4 iulie 1975, p. 6.

¹⁰ *Idem*, anul XXVI, nr. 29 (385), 18 iulie 1975, p. 6.

– Vanzătorul mi-a spus că nu a vândut în ultimele cinci săptămâni nici o bucată, în schimb a primit peste 360 de pești de model mare, de trei kilograme.

– De ce nu se vând?

Vă spun sincer că eu n-aș pune așa ceva în casă pentru nimic în lume. Sunt de un gust cu totul îndoielnic și de asta nu-i cumpără nimeni. În schimb, după câte am auzit, așa ziși artizani lucrează de zor la o nouă serie...¹¹.

Fig. 5. Colecție de pești de sticlă produși în România
(apud https://www.allorigine.it/peste_de_sticla/)

Prozatorul și publicistul Ioan Grigorescu (1930-2011), într-un articol din 1980, intitulat *Spectacolul lumii: Kitsch*, amintește de peștii de sticlă ce se vând drept suveniruri, dar care erau produși peste hotare:

„Sunând ca un scuipat slobozit printre dinți, cuvântul acesta are, pentru prostul gust, forța unui irezistibil magnet: Kistch. Kici. (...) Și pe la noi, uneori, mai ales prin locurile frecventate de turiști, răsar în timpul sezonului, ca ciupercile după ploaie, barăci și tarabe înțesate cu false produse «folclorice» – rame și scrumire

¹¹ *România liberă*, anul XXXIII, nr. 9400, miercuri, 15 ianuarie 1975, p. 3.

din cochilii de scoici pe care scrie «Suvenir din...» ceramică zugrăvită strident cu vopsele «Duco», sculpturi hidoase înfățișând ciobănași zbanghii, chipiuri și poșete de iască, flori de vinilin, păpuși din burete de plastic, pești de sticlă, cuire din coarne de bovine, de ovine, de caprine, statuete de gips, «bibilouri» turnate în acryl, mărgelile din fasole colorată, din feliuțe de sâmburi de piersică, din boabe de linte, «mileuri» din falsă dantelă, carpete cu «Răpiri din Serai»¹².

În articolul *Descrierea freziei*, din 1983, prozatorul George Bălăiță (1935-2017) pomenește și el de această piesă decorativă, nelipsită din casele multor români. Peștele era o caracteristică a design-ului interior din locuințelor anilor '70-'80.

„Am cumpărat de la florăria din Piața Amzei, șapte frezii. Erau ceva mai cărnose decât de obicei, asta le dezavantaja. Nu erau foarte proaspete. Nu aveam însă de ales. De fapt, nici nu le-am dat prea mare atenție. Există o anume rutină a cumpărării florilor, nu? Și apoi, „explicate” doar prin emoții pasagere, florile își pierd profundele semnificații și orice analogie devine ridicolă. Inefabilul o dă, ca să spun așa, pe kitsch, capătă crustă, poate fi luat în mână și pus pe noptieră lângă peștele de sticlă...”¹³.

Din arealul Moldovei, mai exact de la Botoșani, provine articolul semnat de Maria Dănilă, intitulat „*Bibelourile*”:

„Dintr-o dorință firească de a ne înfumuseța interiorul, de a-l face cât mai plăcut, cât mai intim, se întâmplă să ajungem la efecte nedorite care să sugereze – nu o dată – ideea unui compromis între vitrina unui magazin de porțelanuri, de artizanat sau de librărie. Aduse la întâmplare, prin cine știe ce asociații, putem întâlni pe mobile ferestre până la 20 (!) de tigri, lei, arici, sau căței de porțelan, iepurași pufoși, pisici din burette roz și maron, pești de sticlă, vase, flori artificiale – toate în aceeași încăpere”¹⁴.

Și, pentru că ne-am apropiat de părțile Dorohoiului, dorim să evidențiem că la Întreprinderea de Sticlărie și porțelan Dorohoi sticlării suflători – perfecționați la fabrica din Avrig (jud. Sibiu) – realizau pești din sticlă apelând la propria fantezie. Pentru modelarea lor erau necesare trei elemente principale: sticlă (material solubil

¹² *Luceafărul*, anul XXIII, nr. 23 (945), 7 iunie 1980, p. 8.

¹³ *România Liberă*, anul XLI, nr. 1193, 10 martie 1983, p. 2.

¹⁴ *Clopotul*, anul XXIV, nr. 2170, sâmbătă, 6 aprilie 1968, p. 3.

pentru transparență), rubin (roșu, portocaliu) și opal (alb)¹⁵. Rubinul, care se aducea în secțiile de producție sub formă de calupuri, era socotit ca fiind cel mai prețios. Valoarea unui pește din sticlă era dată de prezența acestui material, care venea să asigure o dominantă cromatică caldă. Peștii de sticlă nu semănau unii cu alții, astfel că fiecare era diferit întrucât nu era realizat după un STAS (Fig. 8-9).

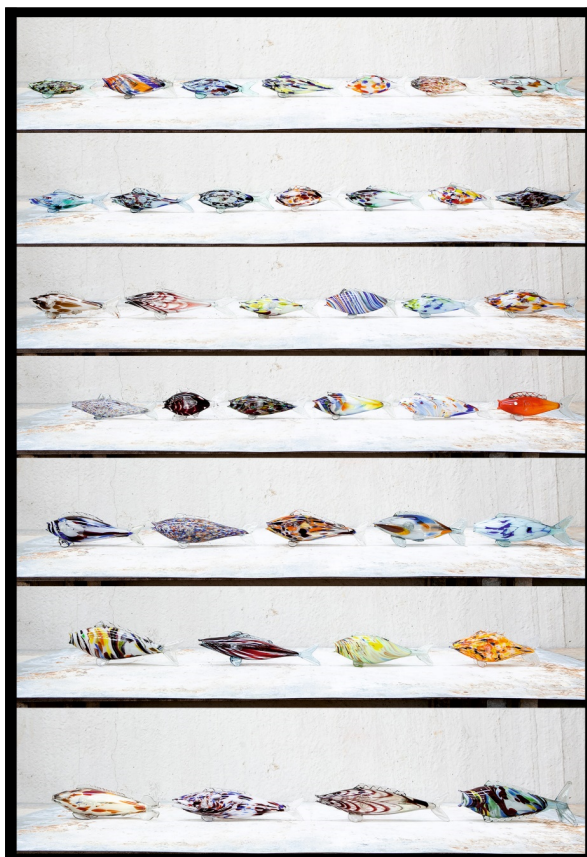

Fig. 6. Modalități de expunere a peștilor de sticlă
(apud https://www.allorigine.it/peste_de_sticla/)

¹⁵ Am păstrat denumirile pentru tipurile de sticlă utilizate, așa cum mi-au fost relatate de către un sticlărsuflător, care a lucrat în anii '70-'80 la fabrica dorohoiană.

Fig. 7. Pești de sticlă produși la Dorohoi și păstrați în vitrina unei sătence dintr-un sat din apropierea centrului de sticlărie. Aranjamentul pentru fotografie aparține autorului

Fig. 8. Pește din sticlă produs la Dorohoi, fotografiat într-o groapă de nisip cuarțifer aflată la 15 km nord-vest de oraș (foto autor)

Nu este exclus ca peștele de sticlă să fi ajuns pe filiera meșterilor sticlari din spațiul central-european (Boemia) ori adriatic (Murano-Veneția). Un asemenea obiect, ce putea fi lesne asociat cu simbolul creștin, a putut fi integrat cu destulă ușurință în societatea românească. De altfel, tehnica modelării figurinelor zoomorfe

(porumbei, păuni, câini, urși) este atestată în vechile ateliere de sticlă din Transilvania veacului al XIX-lea¹⁶.

Cel mai probabil că tehnica execuției peștilor a fost transmisă sticlarilor dorohoieni în perioada formării lor în fabrica Avrig, centru continuator al vechii glăjării de la Porumbacu de Sus, ca de la îndrumător la ucenic. Peștii din sticlă multicoloră puteau fi oferți drept cadouri unor persoane apropiate ori ca răsplată pentru unele servicii personale, dar și pentru a obține bunăvoința cuiva.

Achiziționarea peștelui de sticlă era un gest cu profunde conotații burgheze, întrucât moda cumpărării obiectelor decorative, în număr mare și fără valoare deosebită, își are originea în veacul al XIX-lea¹⁷. După criza din anii postbelici, în Polonia crește standardul de trai și apare un fenomen de consumerism, oamenii manifestând o dorință de a acumula lucruri extrem de variate¹⁸. Acest fenomen de altfel se face resimțit și în România anilor 1970, întrucât, pe alocuri, ambele spații aparțin unui alfabet cultural comun.

În ultimii ani se constată reiterarea unor centre de sticlărie, prin crearea cel puțin a unor proiecte muzeale de arhitectură (pe hârtie și suport digital, deocamdată)¹⁹, dar și a unor colecții private. Un exemplu poate fi cel al muzeului de la Pădurea Neagră (jud. Bihor)²⁰ (Fig. 5-6).

O asemenea colecție de pești de sticlă poate fi binevenită nu numai într-un muzeu tehnic sau de istorie, ci și într-unul de științele naturii sau de tip acvariu. Spre exemplu, la celebrul „Oceanografic” din Valencia (Spania), la magazinul de suveniruri se găseau expuși spre vânzare mici delfini de sticlă, așa cum este exemplarul achiziționat în 2020 cu scopul de a ilustra tema de față (Fig. 9).

¹⁶ Fulga, Ligia: *Sticlă transilvăneană (sec. XVII-XIX)*, Editura C2 Design, Brașov, 1997, cat. 21, 28, 60, 120, Pl. 2/5

¹⁷ Litwinowicz, Malgorzata: *op. cit.*, p. 93

¹⁸ *Ibidem*

¹⁹ <https://diplomafestival.ro/portofolii/muzeul-fabricii-de-sticla-padurea-neagra> (accesat la 5 decembrie 2023).

²⁰ https://www.allorigine.it/peste_de_sticla/ (accesat la 5 decembrie 2023).

Fig. 9. Delfin din sticlă „Oceanografic”, Valencia (Spania) (foto autor)

Dezvoltarea conceptului de „storytelling” în mediul muzeal poate, în cazul acestei teme, să pornească de la bine-cunoscuta poveste „Peștișorul de aur”. Lectura unei astfel de scrieri fantastice pentru generațiile mai tinere va putea face trecerea către înțelegerea deceniilor trecute prin intermediul acestor artefacte de sticlă, cu varietatea lor policromă aproape infinită. De altfel, respectiva temă are adresabilitate tuturor categoriilor de vârstă.

Departate de noi se află intenția de a așeza pe aceeași treaptă artefactele Antichității cu cele produse în fabricile din estul Europei, ce au avut la dispoziție materiale și tehnologii specifice veacului al XX-lea. Tema este de fapt o pleadoarie pentru încercarea de a recupera și păstra, pe cât este posibil, astfel de obiecte, având în vedere că ele nu se mai fabrică demult în țara noastră. Și pentru că „timpul fuge fără să se mai întoarcă”, în curând asemenea piese nu vor mai putea fi accesibile, sub aspect cantitativ (și calitativ), în vederea completării colecțiilor muzeale, cu scopul de a acoperi perioade din istoria recentă a României, iar cei care lucrează în muzee o știu prea bine.

BIBLIOGRAFIE

Andrzejowski, Jacek; Krzysiak, Agnieszka; Schuster, Jan: „Dzień, w którym wypłynęła ryba/ The day the fish came out”, în Andrzejowski, Jacek; Pruska, Mariola; Schuster, Jan (eds.), *Z głębin czasu. Opowieść o pewnej rybie/ From the Depth of Time. A Tale About a Fish, Monumenta Archaeologica Barbarica*, Series Popularis, Tom. 2, Muzeum w Łęborku, Łębork-Łódź-Schleswig-Wrszawa, 2021, pp. 11-24.

Boțan, Sever-Petru: „Vase de sticlă în spațiul dintre Carpați și Prut (secolele II a. Chr. – II p. Chr.)/ Glass Vessels between the Carpathian Mountains and the Pruth River (2nd Century BC – 2nd Century AD)”, în *Pontica et Mediterranea*, IV, Mega Publishing House, Cluj-Napoca, 2015

Fulga, Ligia: *Sticlă transilvăneană (sec. XVII-XIX)*, Editura C2 Design, Brașov, 1997

Litwinowicz, Małgorzata: „Pod skrzydłem, pod płetwą. O szklanej rybie/ Beneath a Wing, Beneath a Fin. The Glass Fish”, în Andrzejowski, Jacek; Pruska, Mariola; J. Schuster, Jan (eds.), *op. cit.*, pp. 90-99

Mairs, Rachel: „Glassware from Roman Egypt at Begram (Afghanistan) and the Red Sea trade”, în *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan*, 18, 2012

Scrișul bănățean, anul XIV (111), nr. 7, iulie 1963

Orizont, Serie Nouă, anul XXVI, nr. 27 (383), 4 iulie 1975

Orizont, Serie Nouă, anul XXVI, nr. 29 (385), 18 iulie 1975.

România liberă, anul XXXIII, nr. 9400, miercuri, 15 ianuarie 1975

Lucașfărușul, anul XXIII, nr. 23 (945), 7 iunie 1980

România Liberă, anul XLI, nr. 1193, 10 martie 1983

Clopotul, anul XXIV, nr. 2170, sâmbătă, 6 aprilie 1968

Resurse web:

https://www.allorigine.it/peste_de_sticla/

<https://ancientglass.wordpress.com/2018/10/10/roman-glass-fish-ornament/>

https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA55193

<https://www.cmog.org/artwork/fish-2>

<https://diplomafestival.ro/portofolii/muzeul-fabricii-de-sticla-padurea-neagra>